

УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ
ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ
ПОЛТАВСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ імені Василя Кричевського

ПОЛТАВСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ: ЗБІРНИК НАУКОВИХ СТАТЕЙ

Маловідомі сторінки історії,
музеєзнавство, охорона пам'яток

Випуск XI

Полтава
"Дивосвіт"
2016

УДК 069,8 (477.53.52)
ББК 79 (4 Укр – 4 Пол)
П 52

Р е д к о л е г і я :

Волошин Ю. В., доктор історичних наук, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка (м. Полтава);

Киридон А. М., доктор історичних наук, завідувач Державної наукової установи "Енциклопедичне видавництво" (м. Київ);

Кондратенко Т. К., головний зберігач Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (м. Полтава);

Мокляк В. О., заступник директора з наукової роботи Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, заслужений працівник культури України (м. Полтава);

Титаренко В. П., доктор педагогічних наук, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка (м. Полтава);

Фасій Г. І., начальник управління культури Полтавської облдержадміністрації (м. Полтава);

Фесик К. Б., директор Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, заслужений працівник культури України (м. Полтава);

Швидько Г. К., доктор історичних наук, Національний гірничий університет (м. Дніпропетровськ);

Якименко М. А., доктор історичних наук, Полтавська державна аграрна академія (м. Полтава).

Р е ц е н з е н т и :

Супруненко О. Б., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник Центру охорони та дослідження пам'яток археології Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації, заслужений працівник культури України;

Титова О. М., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, директор Центру пам'яткознавства НАН України та УТОPIK, заслужений працівник культури України.

Друкуються за рішенням вченої ради Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Протокол № 6 від 5 червня 2016 р.

Під час передруку чи іншого використання матеріалів збірника посилання на джерело обов'язкове. Відповідальність за достовірність матеріалів, наведених фактів, правильність цитувань та посилань несуть автори статей.

Полтавський краєзнавчий музей: збірник наукових статей. Маловідомі сторінки П 52 історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. Випуск XI / Редкол.: Волошин Ю. В., Киридон А. М., Мокляк В. О. та ін. – Полтава : Дивосвіт, 2016. – 456 с., іл. + 12 с. вкл.

ISBN 978-617-633-174-2.

УДК 069,8 (477.53)
ББК 79 (4Укр – 4Пол)

Пропонований увазі читача збірник наукових праць є підсумком наукової діяльності Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського за 2015 р. та продовженням започаткованого у 2003 р. щорічного видання музею, до якого включені матеріали досліджень не лише працівників музею, а й кращих наукових сил Полтавщини.

Розвідки, опубліковані у збірнику, стосуються різних питань історії Полтавщини, у т. ч. природничих наук, археології, історії козацтва, нової та новітньої історії Полтавщини, історії церкви та релігієзнавства, життя і діяльності визначних полтавців, питань музеєзнавства. Усі вони будуть цікавими для тих, хто не байдужий до історії рідного краю.

Для науковців, студентів, широкого кола любителів історії.

© Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, 2016.

© Автори статей, 2016.

© Обкладинка, макет – видавництво "Дивосвіт", 2016.

© Фото: Г. І. Галян, С. М. Капко, Н. Г. Кондратенко, С. І. Мальникової, О. Б. Супруненка, Н. К. Торяник, А. В. Чеботарьової, С. К. Черпаченка, О. О. Шиян, 2016.

ISBN 978-617-633-174-2.

16. Моргунов Ю. Ю. Древнерусские памятники поречья Сулы / Моргунов Ю. Ю. – Курск, 1996. – С. 105, 107. – Рис. 31: 2; 33: 7 – 17.
17. Моргунов Ю. Ю. Про місцезнаходження літописного Горошина / Ю. Ю. Моргунов // Тези доповідей і повідомлень Першої Полтавської наукової конференції з історичного краєзнавства / ПДПУ ім. В. Г. Короленка, ПОО УТОПІК, ПОВ УФК та ін. – Полтава, 1989. – С. 114 – 116.
18. Моргунов Ю. Ю. Отчет о работе Посульской разведовательной группы ИА АН СССР в 1980 г., на территории Сумской, Черниговской и Полтавской обл. // НА ИА НАНУ. – Ф. е. – 1980/65. – Арк. 21 – 23. – Рис. 46 – 50.
19. Моргунов Ю. Ю. К локализации летописного города Горошина / Ю. Ю. Моргунов // КСИА. – М., 2014. – Вып. 236. – С. 139 – 143.
20. Описи Київського намісництва 70–80-х рр. XVII ст. : описово-статистичні джерела. – К. : Наукова думка, 1989. – С. 78.
21. Падалка Л. О древних городках, городищах и насыпных валах на территории нынешней Полтавской губ. : (Древние земляные сооружения в пределах Полтавской губ.) / Л. Падалка // Тр. ПУАК. – Полтава, 1905. – Вып. 1. – С. 186, 210. – Черт. № 4.
22. ПСРЛ. – Т. 1: Лаврентьевская летопись. – Л., 1926. – Стлб. 248.
23. Тихомиров М. П. Список русских городов дальних и ближних / М. П. Тихомиров // Исторические записки / АН СССР. – М. : Изд-во АН СССР, 1952. – Т. 40. – С. 233, 234.
24. Шерстюк В. В. Звіт від 08–10 жовтня 2014 р. про інвентаризацію пам'яток археології на території Оржицького району Полтавської області // Роб. архів ЦОДПА.

УДК 904(477.53)"11/18"

**Юрій Моргунов,
В'ячеслав Шерстюк**

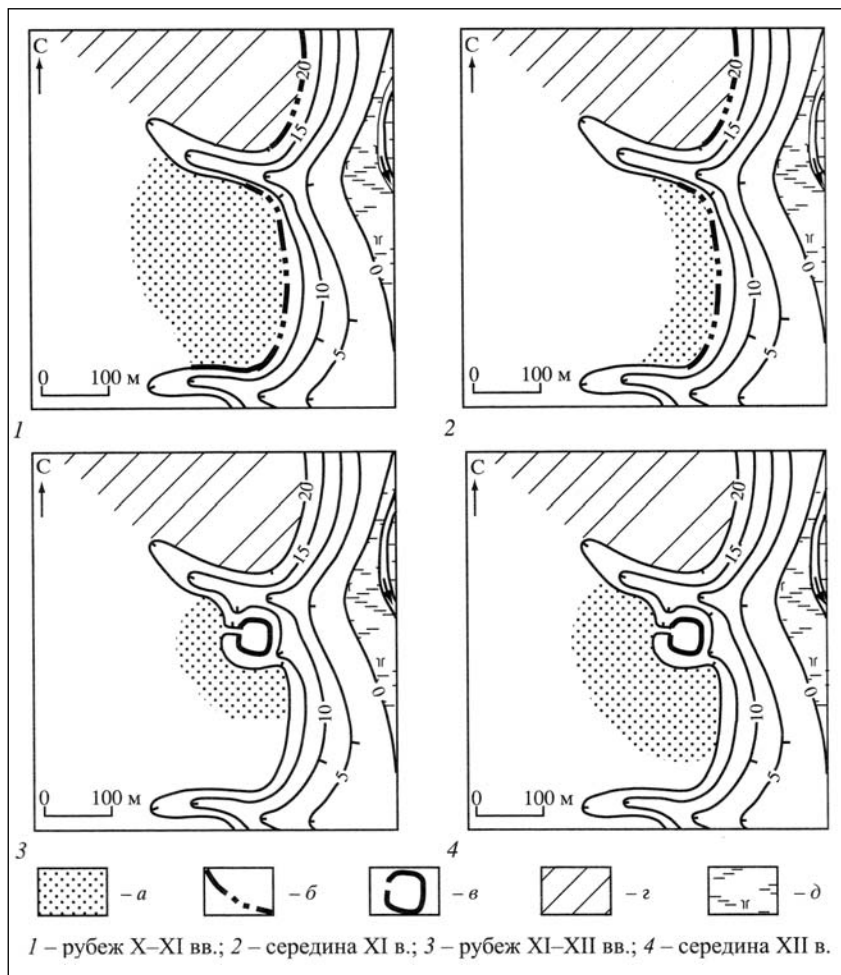
ЧУТІВКА І, КОМПЛЕКС У СКЛАДІ ГОРОДИЩА, УКРІПЛЕНОГО ПОСАДУ, СЕЛИЩ ТА МОГИЛЬНИКА ДАВНЬОРУСЬКОГО ЧАСУ (РУБІЖ Х – ХІ – ПЕРША ПОЛОВИНА ХІІІ ст.) (АРХЕОЛ.) БІЛЯ с. ЧУТІВКА ОРЖИЦЬКОГО РАЙОНУ*

Знаходиться частково в межах південної околиці с. Чутівка (селище І), більшою мірою – на південь від південної околиці села, край схилу корінної тераси правого берега р. Сула, лівобічної притоки Дніпра.

*Ілюстрації до статті дивись також на кольоровій вклейці.

Обстежувався наприкінці XIX ст. В. Г. Ляскоронським, яким було складено перший план дитинця "городища навпроти м-ка Горошино". Відомості про рештки городища біля Чутівки містяться серед опублікованих М. О. Макаренком та Л. В. Падалкою даних анкетувань другої половини XIX ст. У 1946 р. його оглядала Посульська експедиція на чолі з Ф. Б. Копиловим. Обстеження із шурфуванням ділянки дитинця здійснювала у 1948 р. Дніпровська лівобережна археологічна експедиція ІМК АН СРСР (керівник – І. І. Ляпушкін).

Рішенням виконкому Полтавської обласної Ради депутатів трудящих № 529 від 10 грудня 1970 р. "Слов'янське городище X–XIII ст." було включене до переліку пам'ят-

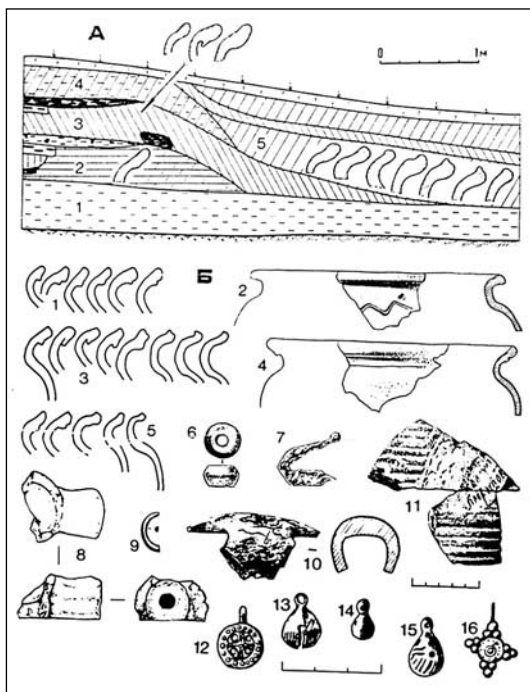

ників археології області. У 1975 р. пам'ятку обстежувала викладач Полтавського державного педагогічного інституту С. П. Юренко з метою укладання облікової документації. Постановою Полтавської обласної ради № 287 від 23.04.1982 р. (охоронний номер 1.1.996-2.16.17) городище було зараховане до складу пам'яток археології місцевого значення Полтавської області.

Продовження обстежень пам'ятки здійснювалось у 1979 та 1987 рр. експедицією ІА АН СРСР з дослідження Змієвих валів (керівник – М. П. Кучера). У 1980 р. комплекс вивчався Посульським розвідзагоном ІА АН СРСР на чолі з Ю. Ю. Моргуновим. Восстання комплекс був об'єктом розвідок, проведених В. В. Шерстюком у 2014 р. під час інвентаризації пам'яток археології району.

Комплекс у складі решток дитинця, укріпленого посаду та двох селищ, загальною площею бл. 13,23 га.

Дитинець розміщений на відрозі над краєм схилу корінної тераси правого берега р. Сула, має підквадратні з округленими кутами обриси та сучасну площу разом із валом бл. 0,376 га (максимальна довжина та ширина, відповідно, – 65 (по осі північ – південь) x 55 (захід – схід) м по гребню валу). Площа майданчика всередині валів – 0,26 га, разом з оборонними спорудами (валом, ровами, ескарпом) – 0,83 га.

Укріплення дитинця добре збереглися по всьому периметру. З південного боку вал незначний, висотою 0,30 – 0,80 м, найвищий він у північній, а особливо – північно-східній частинах: тут є баштоподібне підвищення відносною висотою 3,5 м, південніше якого простежується перетин валу 1980 р. Західніше нього наявний ще один незначний розрив валу.

Майданчик дитинця дуже заріс деревами та чагарниками, але у північно-східній його частині (біля підвищення) і наразі помітний просів, діаметром 12 м, що, швидше за все, є рештками фортечного колодязя.

Із північної та східної сторін рів відсутній; його тут сповна замінює ескарпований

крутосхил урвища. З північного заходу рів має коротку протяжність (бл. 20 м), невелику глибину та ширину, підтрикутну в плані форму, впадаючи у вищеописане ескарповане урвище. А от із півдня рів добре виражений: він розпочинається безпосередньо від в'їзду до дитинця, оминає з півдня укріплення замку та потім також плавно спадає в яр. Форма цієї ділянки рову – коритоподібна, ширина основи – бл. 29 м. Перепад висот від дна рову та верхівки валу складає 3,0 м, від верхівки яру з протилежного боку – 2,20 м.

Сам в'їзд до дитинця добре простежується в західній його частині, він "увінчаний" знаком пам'ятки археології старого зразка та переходить до території укріпленого посаду.

Культурний шар дитинця, потужністю до 0,90 м, містить матеріали XI – XIII ст. Перетин валу 1980 р. показав, що замкові стіни були зведені поверх раннього культурного шару на рубежі XI – XII ст. Тут же простежені сліди двох пожеж і наступних реконструкцій укріплень.

На південь та захід від дитинця розміщений укріплений посад городища. Майже вся його територія розорюється, лише східна периферія, понад краєм урвища, залісна. Зі сходу та південного сходу посад захищений ескарпованою ділянкою змієвого валу, що продовжується і далі на північ, по східному схилу дитинця і в самому с. Чутівка. Вал тут простежується слабо, але на всій протяжності, з відносною висотою до 0,40 м. У південно-східній частині зберігся останець баштоподібного підвищення. З півдня та півночі він обмежений урвищами ярів, по яких і нині проходять ґрунтові шляхи.

Зі сторони плато посад, безперечно, мав додаткові укріплення у вигляді деревоземляної стіни, вираженої наразі валом, та рову. Останні значною мірою знищені та розрівняні багатолітньою оранкою. Їх наявність уперше відмітив Ю. Ю. Моргунов, аналізуючи аерофотознімки. У результаті обстежень 2014 р. вдалося помітити їх візуально та нанести на план. Рештки валу (рів простежується надзвичайно слабо) у вигляді дуже розтягнутого підвищення, що має незначну висоту зі сторони посаду та доволі добре помітний від плато та у перетині. Також вал вирізняється суглинковим кольором на зораній поверхні. На захід від його решток слідів поширення знахідок майже не простежується.

Культурний шар цієї частини городища потужністю 0,6 м містить кераміку епохи бронзи та давньоруського часу, починаючи з рубежу X – XI ст. і до середини XIII ст.

Південний кінець валу посаду "вливається" у витік яру, що, безсумнівно, був продовженням рову укріпленого посаду. Те ж саме можна відмітити й для північного краю. Ширина решток укріплень посаду становить 36 – 50 м.

На посаді встановлена опора ЛЕП, лінія електромереж пролягає тут по вісі схід – захід, на південь від дитинця зберігся курганоподібний насип висотою 1,20 м, діаметром 34 x 42 м, південніше опори є невелика западина. Загальна площа укріпленого посаду (без ескарпів на схилі корінного берега) – 9,9 га.

Цікаві результати дала фіксація місць знахідок підйомних матеріалів. Установлено, що кераміка рубежу X – XI ст. має поширення на площі 5 га у вигляді напівкільця, шириною до 130 м навколо відрогу, що був захищений змієвим валом. Упродовж XI ст. площа селища зменшується, а на рубежі XI – XII ст. навколо новозведеної фортеці фіксується невелике поселення площею бл. 2 га. До першої половини XII ст., із розростанням, останнє вже перекирило нашарування рубежу XI – XII ст., а з продовженням росту до другої половини – кінця XII ст. досягло межі валу посадських укріплень.

Серед знахідок на території комплексу – уламки посуду давньоруської доби, місцевого та імпортного амфорного, цілі й фрагменти залізних знарядь праці, побутових речей, деталей озброєння та вуздечки (пряслиця, кресало, стремено, сокира, астрагали тощо), прикрас, сліди ремісничої діяльності (шматки овруцького шиферу, ллячка). Цікавим є уламок кримської амфори з давньоруським написом на ній.

В околицях городища фіксуються два неукріплені селища. Із півночі розміщене селище I: південний його край обмежений яром, східний – урвищем берега річки, північний та західний простягаються на плато. Межі встановлені орієнтовно, позаяк ця територія знаходиться в зоні забудови та ведення присадибного господарства. Площа – бл. 1,5 га.

Селище II розміщене на південь від посаду, також край схилу, і позначене знахідками кераміки давньоруського часу. Тут помічена велика концентрація шматків глиняної обмазки. Глибина культурних нашарувань, встановлена шурфуванням, не перевищує меж орного шару. Площа становить 1,0 га.

За 1 км на північ від городища, на південній околиці села Чутівка по вул. Котляревського, в ур. Бессарабія, на невеликому схилі правого берега р. Сула, розташовується ґрунтовий могильник (його локалізація за результатами опитування місцевого населення була здійснена І. І. Горенком). Останній виявлений за випадкових обставин місцевими мешканцями у 1950 – 1970-х рр. Тут знайдені кілька зорієнтованих у широтному напрямку поховань XI – XIII ст., що супроводжувалися скроневими кільцями, привісками, гудзиками-дзвіночками тощо.

Наукові археологічні дослідження на території пам'ятки обмежилися кількома шурфами на території дитинця у 1948 р., а також двома шурфами на ділянці дитинця й одним на посаді, та розрізом валу дитинця траншеєю 1 х 6 м, що були здійснені у 1980 р. Ю. Ю. Моргуновим. У 2014 р. було закладено шурф 2 х 1 м на території селища II.

Матеріали та колекції зберігаються у фондах Ермітажу (м. Санкт-Петербург, роботи 1948 р.), Інституту археології НАН України (м. Київ, дослідження 1979 і 1987 рр.), Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського та Лубенського краєзнавчого музею (знахідки 1980 р.).

Чутівка I – відомий комплексний археологічний об'єкт у складі городища, укріпленого посаду, селищ та могильника давньоруського часу, що включений постановою Полтавської облради № 287 від 23.04.1982 р. (охоронний номер 1.1.996-2.16.17) до складу пам'яток археології місцевого значення Полтавської області.

Джерела та література

1. Вітрик І. С. Городища нижньої течії р. Сули / І. С. Вітрик // Археологія. – 1991. – № 1. – С. 91, 92, 95.
2. Городище в с. Чутівка. Полтавська область, Оржицький р-н, Чутівська сільрада, с. Чутівка [С. П. Юренко, 20 лютого 1975 р.]. – 2+2 арк.
3. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья : археологическая карта / М. П. Кучера, О. В. Сухобоков, С. А. Беляева и др. – К. : Наукова думка, 1984. – С. 153.
4. Копилов Ф. Звіт про роботу Посульської археологічної експедиції 1946 р. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1946/22. – Арк. 29 – 30.
5. Кучера М. П. Отчет о работе экспедиции по исследованию Змиевых валов в 1979 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1979/24. – Арк. 15 – 16.
6. Кучера М. П. Отчет о работе экспедиции по исследованию Змиевых валов в 1987 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1987/12. – Арк. 20 – 21. – Рис. 45.
7. Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII – XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем / М. П. Кучера. – К. : ІА НАН України, 1999. – С. 222. – Табл. VIII.
8. Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа / И. И. Ляпушкин / АН СССР, Ин-т археологии. – М.; Л. : Изд-во АН СССР, 1961. – 384 с. – (Серия : МИА. – № 104). – С. 346. – № 330.
9. Ляпушкин И. И. Отчет о работе Днепровской экспедиции ИИМК АН СССР 1948 г. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1948/23.
10. Ляскоронский В. Г. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы в бассейне р. Сулы / В. Г. Ляскоронского // Труды XI АС в Киеве 1899 г. [под. ред. граф. П. Уваровой и С. С. Слущкого]. – Т. I. – М. : тип. Г. Ласскера и А. Гегеля, 1901. – С. 416 – 417.
11. Макаренко Н. Городища и курганы Полтавской губернии (сборник топографических сведений) / Николай Макаренко. – Полтава : ПУАК, 1917. – С. 33.
12. Мединцева А. А. Надпись на корчаге с Полтавщины : [XII–XIII вв.] / А. А. Мединцева, Ю. Ю. Моргунов // КСИА. – М., 1986. – Вып. 187 : Славяно-русские древности. – С. 55 – 57.
13. Моргунов Ю. Ю. Древнерусские памятники поречья Сулы / Моргунов Ю. Ю. – Курск, 1996. – С. 107 – 108. – Рис. 34; 35:1.
14. Моргунов Ю. Ю. Древо-земляные укрепления Южной Руси X – XIII веков / Ю. Ю. Моргунов. – М. : Наука, 2009. – С. 217 – 219.
15. Моргунов Ю. Ю. Отчет о работе Посульской разведывательной группы ИА АН СССР в 1980 г., на территории Сумской, Черниговской и Полтавской обл. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1980/65. – Арк. 23 – 26. – Рис. 51 – 60.
16. Моргунов Ю. Ю. Работы Посульской разведочной группы / Ю. Ю. Моргунов // АО 1980 г. – М. : Наука, 1981. – С. 286 – 287.

17. Моргунов Ю. Ю. Функциональное назначение пограничных городищ Юго-Восточной Руси / Ю. Ю. Моргунов // Археологические исследования на Полтавщине. – Полтава : издание ПКМ, 1990. – С. 106.

18. Падалка Л. О древних городках, городищах и насыпных валах на территории нынешней Полтавской губ. : (Древние земляные сооружения в пределах Полтавской губ.) / Л. Падалка // Тр. ПУАК. – Полтава, 1905. – Вып. 1. – С. 186, 210.

19. Памятники материальной культуры древней и средневековой Полтавщины : каталог выставки [ред. кол. : М. Д. Онипко (отв. ред.), И. Н. Кулатова, А. Б. Супруненко]. – Полтава, 1985. – С. 40. – № 237.

20. Шерстюк В. В. Звіт від 08 – 10 жовтня 2014 р. про інвентаризацію пам'яток археології на території Оржицького району Полтавської області // Роб. архів ЦОДПА.

Наукове видання

**ПОЛТАВСЬКИЙ
КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ:
ЗБІРНИК
НАУКОВИХ СТАТЕЙ**

Маловідомі сторінки історії,
музеєзнавство, охорона пам'яток

Випуск XI

Науковий редактор В. О. Мокляк
Англійський текст резюме статей авторів Н. Г. Кондратенко

Відповідальні за випуск
В. О. Мокляк, К. Б. Фесик

Художньо-технічний редактор Г. П. Грибан
Коректор Л. М. Калашник
Комп'ютерна верстка Є. Г. Прокопенка

Підписано до друку 1.02.2017. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура MyslS.
Ум. друк. арк. 26,5. Ум. фарб.-відб. 27,0.
Обл.-вид. арк. 39,3.
Тираж 170 пр. Вид. № 56.

Мова українська, російська, англійська

Видавець і виготівник: ПП «Дивосвіт».
36039, Полтава, вул. Р. Кириченко, 36, оф. 3.
Тел. (0532) 50-65-63.

Свідчення про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 866 від 22.03.02.